

Hjulbys recept for gigt indeholdt rabarberdråber (NØFyn) (7), er desuden komponent i råd for kirtellidelser, rabarber indgår i middel for bleg- og gulsot, pulveriseres og blandes med vinsten i øl eller kødsuppe for galdesten, disse afgår da med fæces (8). Bestanddel af vinudtræk eller urtevand mod blæresten (o. 1720), »mavedråber for ond luft« (1736), råd mod forstoppelse og i et afføringsmiddel (9), roden virker afførende (1806; 10), rabarberpulver gives for dysenteri (11). Med et stort rabarberblad anbragt i bukserne kan man cykle langt uden at blive øm og hudløs (12). Små børn med fnat indgives rabarberdråber (13).

Rabarber udrørt i vand gives kvæg mod blodpis (1779; 14).

LITTERATUR: (1) 15 40; (2) 488o 279,316; (3) 634 12891; (4) 488o 264; (5) 328f 2,59; (6) 488o 251; (7) 107 1950; (8) 488o 193,222,236; 488i 6.1,77; (9) 488o 128,189 og 248,242,292; (10) 398 1806,397; (11) 488o 110; (12) 551 21/7 1955; (13) 328f 1,218; (14) 194 1,1790,472.

DIVERSE ANVENDELSE

Under 1. verdenskrig blev de tørrede blade anvendt som tobakserstatning (Sønderjylland; 1) og lagt i en slags tobakssauce til »skråtobak«, der kunne købes i forretninger (Øland; 2); en gårdejer ved Arden solgte 1917 godt 50 kg rabarberstilk med blad til en tobaksfabrik, som heraf fremstillede erstatning for skråtobak (3), 1918 eksperimenterede en tobaksfabrik i Ålborg med rabarberblade og det lykkedes at fremstille en nogenlunde brugbar skråtobak (4). Drengene ruller tørre blade sammen og ryger dem som »cigarer« (ØFyn; 5).

Med roden kan uld farves gul (1806; 6).

I regnvejr holder børn et stort rabarberblad over hovedet som »paraply«, om foråret spiser de gerne de første skud.

LITTERATUR: (1) 634 14874; (2) 634 17134; (3) 634 19701; (4) 296 1918,196; (5) 107 1953; (6) 398 1806,397.

SLANG, PROSA OG POESI

I *Rabarberkvarteret* omkring den nuværende Rantzausgade på Nørrebro, København, havde gartnerne forhen arealer med bl.a. rabarber. Rabarbergrød kaldes i slang *rabaldergrød*, *arabergrød* og *abesnot* (1).

I baghaven brød en rabarberknold igennem, en stor svulmende tingest, der skød op som en blå-

frossen knyttæve *Hans Hartvig Seedorff* (2). Rabarbernes blodige knold stikker ... frem over det tynde snelin *Knud Poulsen* (3). Forårets første rabarber! · Langstrakte stilke · røde som orgeltoner · af glødende sribet silke *Piet Hein* (4). På rabarberben går svaner · gåsegang blandt grønne graner *Alex Garff* (5).

LITTERATUR: (1) 85 37,76; 852 3,1946,244; (2) 821r 22; (3) 730b 10; (4) 725 24/4 1955; (5) 295c 13.

Spergel, *Spergula arvensis*

er en lav spinkel plante med opsvulmede blad-fæster (»knæ«), smalle nærmest kransstillede, noget kødfulde blade og hvide blomster; almindelig på tørre, sandede marker; denne art og varieteten *sativa* eller *maxima* blev forhen dyrket som foderplante.

Spergel 1793ff, lånt fra tysk eller svensk og måske beslægtet med et latinsk ord for stænkekost, i så fald med relation til de tætstillede blade; *knægæs* 1688–1820, SSlesvig, *lærkelin* 1769ff optrådte som ukrudt i hør(lin-)marker, fuglens navn skal måske karakterisere plantens udelighed som hør; *ger*, *gir* etc. 1788ff og *kir* 1790–1907 har uvis oprindelse; *homb*, *hum* 1790ff måske til jysk *hum* = slim på enge, og u-humsk om ildelugtende og -smagende ting: spergelmarken kunne i fugtigt vejr lugte ubehageligt, frøene gav rugbrød en dårlig smag (jf. nedenfor); *hønsgræs* 1794–1879, SSlesvig, Sønderjylland, NSjælland, høns æder frøene; *knyttegræs* 1806–20 SSlesvig, Jylland, stænglerne noget sammenfiltrede (»knyttede«), *padde* 1837–77, NJylland, *paddegræs* Jylland, *padde lokker* Mors, Thy 1800-t, kan minde om padderokkens (bd. 1) sterile skud; *spændgræs* Thy og *spændfrø* MJylland vel til spænde i betydningen snære.

LITTERATUR: 689 2,635–38; 571 1790,202.

DYRKNING, FRØENES ANVENDELSE

Alm. spergel blev indført i førromersk jernalder, fra denne periodes begyndelse o. 400 f.Kr. kendes talrige aftryk af frø i lerkar; i Ginderup Thy er fundet 5–6 liter frø, som må have udgjort et forråd i oldtidshus fra ældre jernalder (1. årh. e.Kr.), da spergelen blev meget dyrket, navnlig i VJylland, men man har sikkert også samlet frø af vilde planter, spergelfrø fandtes i Borremose- og Tollundmandens indvolde (1).

Grønhandlersken, der får forevist pigens kærestebrev, sælger blandt andet rabarber. Maleri af David Monies, o. 1850. Statens Museum for Kunst.

I jyske hedeegnes fattige hjem udgjorde plantens frø en væsentlig bestanddel af rugbrødet i 1800-t og rimeligvis længe før, brødet blev heraf sort og ildesmagende; man brugte dem også til grød (2), aftærskede spergelfrø blev i VJylland anvendt til brændevin »stærk som akvavit« og var hos fattigfolk blandt de ting, der blev benyttet til ølbrygning (3). Under 1. verdenskrig kom der stærk efterspørgsel på disse frø, man mente der heraf blev lavet giftgas, i virkeligheden pressede man en spiseolie af dem (Læsø; 4).

LITTERATUR: (1) 347b 11f; 254 1930,27; 498 1951, 69 og 1958,107,109; 144 2 rk. nr. 80,1954,255; 1013 1950,317; 790 8,1948,977; (2) 328g 47f,53, 328 1,114, 328e 25,122 jf. 398 1821,521; (3) 57c 3,1812,79; 398 1837,187f; 342 1922,46 (o. 1840); (4) 634 17923.

FODERPLANTE

Dyrkningen har rimeligvis bredt sig fra nordtyske sandjordsegne til halvøen. 1788 anbefales det at så spergel på klitternes østside i stedet for græs; køernes mælk og fårekødet skal få en fin smag, når man fodrer med spergel (1). 1790 skrives: »Under navn af homb, gier og kirre dyrkes, sås og høstes mange steder tusinde læs spergel i Jylland«, men det er et slemt ukrudt i hør og boghvede i dansk Holsten (2). »Bonden høster ... ofte ikke andet end spergel på sine boghvedeagre, men trøster sig dog, at han i dette ukrudt finder godt foder for sine kreaturer«, på nogle steder i Jylland skal være gjort forsøg med at dyrke planten (1795; 3). Åbenbart kendte man her kun den vildtvoksende spergel (4).

Omkring 1800 er spergelen stadig kun i VJylland (Ringkøbingegnen) en almindeligt dyrket foderplante; får køerne grøn eller tørret spergel, giver de mere og federe mælk end af græs, smørret og fårekødet bliver mere velmagende, goldkvæg hurtigere fedet; der kan avles over 100 fold frø, som sælges for 6 skilling skæppen; 1796 sår man ved Birkerød forsøgsvis godt 2 tdr. land mager jord til med spergel og høsten er større end på nogen anden datidig kendt afgrøde, andre forsøg omtales fra Langeland og Ribe amt (5). »Overflødheden af spergel i boghvedemarken er ikke skadelig, men giver et godt, behageligt og nænsomt foder« (Ribe amt 1808; 7).

1811 er spergel næsten den eneste foderurt i de magreste jyske hedeegne, frø af en større art (varietet) end den vildtvoksende plante kan fås fra Lübeck, grøn og tørret spergel kendes som

et ypperligt foder (8). Året efter tilrådes altid at dyrke spergel sammen med boghvede (9); sået tykt som sæd giver planten god græsning og fint hør, som køer på stald malker godt efter og fårene bliver fede (VJylland; 10).

O. 1820 anvendes spergel i Esrom NSjælland til fedesvin (11) og planten er i Sønderjylland så alm. vildtvoksende, at bonden siger, når han har sået boghvede: »høster jeg ikke denne, så får jeg dog *gir*«; frøene bruges som hønse- og andefoder (12).

I Hammerum herred VJylland bliver spergelen 1819ff nedpløjet som gødning (13). Ejeren af Mejlgård ved Grenå giver 1822 100 rigsdalere til indkøb af spergelfrø og kartofler til gratis fordeling blandt 23 af omegnens fattigste bønder (14).

1833 anbefales dyrkningen på let jord i stedet for vikker (15), i vestjyske hedeegne får svin og køer den tørreste årstid grøn spergel som tilskudsfoder, den bliver også aftøjret og høstes til vinterfoder; avnerne skoldes, tilsættes valle, sur mælk m.m., og gives svinene (13). – Foderværdien sidestilles med det bedste hør til malkekøer, men lige så velkendt planten er i Ringkøbing amt, lige så ukendt de fleste steder i Øjylland (16).

I Holbæk amt dyrkes spergel efterhånden en hel del til aftøjring (1844; 17), i Skanderborg amt mener man, at utærsket spergel er skadelig for får, frøene ædt i større mængder virker som gift (18). Kun i VJylland avler de fleste gårdmænd spergel, den bedste foderplante man her kender; den bliver vejret og kørt hjem, sidst på vinteren får køerne daglig en portion efter middagsvandingen eller (oftest) om eftermiddagen i stedet for hør, det sætter mælkeydelsen op; hos småkårsfolk får svinene udelukkende avner eller hakkelse af spergel skoldet med kogende vand; nogle pløjer den blomstrende mark ned som gødning (o. 1850; 19). Man dyrker den som sommerafgrøde i brakmarken, der om efteråret skal tilsås med rug, eller den bliver (Assing) sået skiftevis med rug hvert andet år; udsæden er billig, ca. 7½ kg frø pr. tønne land, uden gødskning kan den gro på de magreste jorder og alligevel give en stor afgrøde, men er siden ikke let at udrydde og kommer igen år efter år. Spergemarken bliver aftøjret, især når man mangler græs, eller mejet til et mælkedrivende staldfoder, også hakket og blandet med valle som fyldfoder til svinene; frøene er en meget efterspurgt handelsvare (20). Men på de magre vanrøgtede agre kan der tit være mere spergel end vårsæd:

På de magre jorder omkring Ringkøbing fjord var spergel et væsentligt tilskud til kreaturfoderet. Maleri af N. P. Mols: »Hjemad«, 1909.

Han Ole bor på heden · med sand og al forneden · med rugen svang og sveden · og spergelhøst for byg. *Jeppe Aakjær* (21).

Det gennemsnitlige høstudbytte af spergelhø sættes 1872 til 1000 kg pr. tønde land (22), 1877 kaldes spergelen »en af vore fortrinligste fodervækster«, der som kvægfoder giver megen smør og ost af mælken, men smørret får en ringere kvalitet (23), og dette sidste forhold gjorde, at mejerierne modarbejdede dyrkningen; i Ribe amt høstes dog endnu ved århundredskiftet så store mængder spergelfrø, at de bliver malet og anvendt til foder; halm eller hø af spergel gives svin, navnlig drægtige søer (24).

1896 var arealet ca. 7.–8.000 ha, 1907 dalet til ca. 4.000 ha, og nu er det ganske ubetydeligt på lette jorder til får, aftøjring og grønfoder (25).

LITTERATUR: (1) 969 26f; (2) 571 1790,202; (3) 969c 60; (4) 512 9,1876,468; (5) 576 2,1798,465–71; 675 2,1799,349; 739 2,1800,803; 57 2,1803,243f; (6) 999 72; (7) 57c 1,1808,79; (8) 194 ny rk. 2,411; (9) 662 1,1812,71; (10) 57 7,1812,79; (11) 516 5,1816,

29f; (12) 662 4,1818,43f, (13) 320b 1833,118f,102, 157,195; (14) 661 7,1830,271; (15) 916 2,220ff; (16) 936 1,1834,31f; (17) 345 96; (18) 812 1843,475; (19) 342 8,1914,30,35,50; (20) 488g 1,33;634 18899; 342 42,1948,97f; 754 86; (21) 1002d 69; (22) 512 1,1872, 575 jf. 784 251; 512 1888,76 (dyrknings- og fodringsforsøg); (23) 332c 59f; (24) 991 16,1897,264–67 jf. 274 9,1897,22; (25) 596 31; 634 15446 (Sønderj.).

Den unge, grågrønne spergelmark, der i midt-dagsstunden skinnede med myriader af små hvide stjerneblomster *C. Raunkiær* (1). Spergel-duften, der er sveden som røgen fra solvognens aksler *Johannes V. Jensen* (2).

LITTERATUR: (1) 754 86; (2) 433c 39.

Sæbeurt, *Saponaria officinalis*

Den ranke, indtil 60 cm høje plante har svagt opsvulmede bladfæster, lancetformede blade og blegrode til næsten hvide blomster.

Fra gammel tid dyrket i haver, formen med dobbelte (fyldte) blomster var medio 1600-t